

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

BYZANTINO- UCRAINICA

Vol. I 2022

УДК 94(100)"05/15":7.003.2(477)

Byzantinoucrainica, vol. I, 2022

Редакційна колегія

д. іст. н. Георгій Папакін (голова)
д. іст. н. Олександр Маврін
д. іст. н. Вячеслав Корнієнко
д. іст. н. Олександр Кашук
к. філол. н. Маркіян Домбровський
к. іст. н. Дмитро Гордієнко

Випусковий редактор:

Дмитро ГОРДІЄНКО

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 22914-12814Р від 19.08.2017)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
(Протокол № 8 від 9 грудня 2021 року)

© Автори статей, 2022

© Інститут української археографії
та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2022

ISBN 978-966-02-9813-2 (загальний)

ISBN 978-966-02-9814-9 (Vol. I)

Ігор ЛІХТЕЙ

**ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ВІЗАНТИНІСТА
ВОЛОДИМИРА САС-ЗАЛОЗЕЦЬКОГО В МУЗЕЙНО-
БІБЛІОТЕЧНІЙ КОМІСІЇ ТОВАРИСТВА “ПРОСВІТА”
В УЖГОРОДІ (1922–1924)**

За роки незалежності України з’явилося чимало студій про видатного українського вченого-візантиніста, дослідника історії мистецтва, філософа-культуролога, релігієзнавця й політичного діяча Володимира Сас-Залозецького (10.07.1896, м. Львів – 12.10.1959, м. Грац, Австрія). Крім матеріалів енциклопедичного характеру Тетяни Осташко¹, Галини Герасимової² та Андрія Ясіновського³, на особливу увагу заслуговують публікації часопису “Народознавчі Зошити”. Йдеться, зокрема, про дослідження таких учених, як Роксоляна Козак⁴, Оксана Гринів⁵, Степан Костюк⁶, Ярослав Тарас⁷, Назар Козак⁸ та Ярослава Павличко-Александрович⁹. До речі, Я. Павличко-Александрович не лише вперше зробила спробу узагальнити матеріали до бібліографії В. Сас-Залозецького, але й підготувала кілька

¹ Т. ОСТАШКО, ‘Залозецький-Сас Володимир Романович’ [в:] *Малий словник історії України* (К., 1997): 158; Т. ОСТАШКО, ‘Залозецький-Сас Володимир Романович’ [в:] *Енциклопедія історії України: у 10 т.* (К., 2005), т. 3: *Е–Й*, с. 243.

² Г. ГЕРАСИМОВА, ‘Залозецький-Сас Володимир Романович’ [в:] *Українські історики ХХ століття: Бібліографічний довід.* (К., 2004), вип. 2, ч. 2, с. 170–171.

³ А. Ю. ЯСІНОВСЬКИЙ, ‘Залозецький-Сас Володимир Романович’ [в:] *Енциклопедія сучасної України: у 30 т.* (К., 2010), т.10: *З–Зор.* – Інтернет ресурс: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=14800.

⁴ Р. КОЗАК, ‘Мистецтвознавча спадщина Володимира Сас-Залозецького’, *Народознавчі зошити*, № 4 (1999): 464–469.

⁵ О. ГРИНІВ, ‘Універсалізм проти індивідуалізму: В. Залозецький про шляхи виходу з кризи’, *Народознавчі зошити*, № 4 (1999): 470–478.

⁶ С. КОСТЮК, ‘Публікації праць В. Залозецького на сторінках часопису “Стара Україна”’, *Народознавчі зошити*, № 4 (1999): 479–482.

⁷ Я. ТАРАС, ‘Українська сакральна архітектура в наукових дослідженнях проф. В. Р. Сас-Залозецького’, *Народознавчі зошити*, № 4 (1999): 483–494.

⁸ Н. КОЗАК, ‘З Візантії на Захід: концепція історії українського мистецтва В. Сас-Залозецького’, *Народознавчі зошити*, № 4 (1999): 495–498.

⁹ Я. ПАВЛИЧКО-АЛЕКСАНДРОВИЧ, ‘Матеріали до бібліографії Володимира Залозецького’, *Народознавчі зошити*, № 4 (1999): 520–527.

студій з нагоди столітнього ювілею вченого¹⁰. Та попри це, про перебування і чин В. Сас-Залозецького на Закарпатті у період з 1922 по 1924 рік у працях згаданих авторів акцентовано лише побіжно. Тож спробуємо бодай частково заповнити лакуну цього періоду життя В. Сас-Залозецького.

Про життя й наукову діяльність В. Залозецького збереглося не так уже й багато свідчень. Але достеменно відомо те, що його дослідницька діяльність у галузі історії мистецтва розпочалася саме в Ужгороді, куди він прибув у 1922 р. після закінчення філософського факультету Віденського університету. Залишившись в Ужгороді як дипломатичний представник Української Народної Республіки (УНР), В. Залозецький став активно вивчати мистецькі пам'ятки Закарпаття. Заслуговує на увагу той факт, що науковим керівником В. Залозецького під час університетських студій був видатний представник віденської школи мистецтвознавства, чех за походженням Макс Дворжак (1874–1921). Він належав до прихильників нового методу вивчення мистецьких явищ та їх історичних процесів, основою якого був стилістичний аналіз. У цьому контексті головна увага приділялася стилю та його мистецько-естетичним цінностям¹¹. Тож саме в Ужгороді з урахуванням згаданого методу В. Залозецький опублікував свої перші праці. Як відзначає Роксоляна Козак, він був першим українським дослідником, який “зробив детальні описи мистецьких пам'яток Закарпатської України”¹².

Восени 1919 р., на основі положень Сен-Жерменського мирного договору, Закарпаття було включено до складу Чехословацької республіки, що зумовило демократичний характер політичного, соціального та культурного розвитку краю у 20–30-ті роки ХХ ст. Адже з-поміж усіх державних утворень Центрально-Східної Європи саме Чехословаччина міжвоєнного періоду позиціонувалася як країна з досить розвинутими інститутами громадянського суспільства, з традиціями гуманізму, віротерпимості, плюралізму. У новій державі край отримав назву Підкарпатська Русь.

Одним із проявів культурного відродження Підкарпатської Русі в рамках Чехословацької республіки 20–30-х років ХХ ст. стало виникнення й активна діяльність громадських організацій. Особливо активну діяльність у суспільно-політичному житті Закарпаття провадило культурно-освітнє товариство “Просвіта”. Воно було створене 9 травня 1920 року в Ужгороді завдяки наполегливості о. д-ра Августина Волошина, братів Юлія та Михайла Брацайків, о. д-ра Василя Гаджеги, Степана Клочурака, д-ра Івана Панькевича та інших провідників національного відродження краю. Голо-

¹⁰ Я. АЛЕКСАНДРОВИЧ-ПАВЛИЧКО, ‘Володимир Залозецький’ [в:] *Український альманах* (Варшава: 238–239; Я. АЛЕКСАНДРОВИЧ-ПАВЛИЧКО, ‘Володимир Залозецький. До 100-ліття від дня народження’ [в:] *Календар ювілейних дат* (Л., 1996): 38–40.

¹¹ Р. КОЗАК, *Op. cit.*, с. 464–465.

¹² *Ibid.*, с. 464.

вою товариства став адвокат д-р Ю. Бращайко, його заступником о. А. Волошин, а секретарем – відомий український учений-мовознавець, уродженець Львівщини І. Панькевич. Хоча ядро “Просвіти” складала місцева інтелігенція, великий вплив на форми і методи її діяльності сприяли емігранти з Галичини. До таких належав і д-р В. Залозецький.

На установчих зборах “Просвіти” на пропозицію д-ра М. Новаковського було ухвалено рішення створити Руський Національний музей та обрати музейну комісію¹³. Ці рішення було зафіксовано і в Статуті товариства, який серед напрямків роботи “Просвіти” виокремив такі: “...ж) закладання бібліотек і музеїв та опіки над існуючими вже й тепер; з) давання почину до заложення Центрального Національного Музею для цілої області Підкарпатської Русі”¹⁴. І вже 20 травня 1920 р. просвітяни обирають музейну та бібліотечну комісію. До неї ввійшли такі особи: Т. Скиба – голова, М. Новаковський – заступник голови, П. Куцин – секретар, І. Панькевич, А. Алиськевич – члени комісії. Представником від Головного відділу (Головного відділу) товариство призначило вченого-історика о. В. Гаджегу¹⁵.

Отже, з самого початку існування товариства просвітяни активізували свої зусилля, спрямовані на організацію музею й бібліотеки, які мали стати загальнонародними установами. Першим кроком у цій справі став “Меморіал музейної і бібліотечної комісії товариства “Просвіта” в Ужгороді для Цивільної управи Підкарпатської Русі в справі заснування Національного Музею”, поданий до крайового уряду 25 серпня 1920 р. Меморіал містив такі прохання-вимоги: 1) надати товариству для організації музею і бібліотеки матеріальну допомогу в розмірі 60 000 Кч і визначити для цього приміщення; 2) підтримати старання “Просвіти” у справі виявлення історичних пам’яток у музеях Відня та Будапешта, вивезених із Підкарпатської Русі, та посприяти у поверненні їх на батьківщину; 3) заборонити розкрадання та вивезення за межі краю експонатів музею ім. Т. Легоцького в Мукачеві¹⁶.

Ситуація з музеєм ім. Т. Легоцького була доволі непростою. Власне на той час музею як такого не існувало. Йшлося про унікальну приватну збірку археолога, історика й етнографа Теодора (Тиводара) Легоцького (1830–1915), який у 1907 р. ініціював створення в Мукачеві музейного товариства. Метою його діяльності було відкриття в цьому місті музею, основою якого мала стати археологічна колекція Т. Легоцького. У 1909 р. музейне товариство, назване на честь Т. Легоцького, було офіційно зареєстроване й розпочало активну роботу. Однак воно так і не спромоглося створити музей, а після смерті в 1915 р. Т. Легоцького узагалі припинило

¹³ Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 72, оп. 2, спр. 5, арк. 5.

¹⁴ ДАЗО, спр. 1, арк. 4.

¹⁵ *Ibid.*, спр. 5, арк. 7.

¹⁶ *Ibid.*, ф. 28, оп. 3, спр. 29, арк. 4–5.

свою чинність. Натомість Т. Легоцький заповів колекцію родині, яка мала передати її до майбутнього музею. Щоправда, під час панування в Мукачеві у березні–квітні 1919 р. (протягом 40 днів) радянської влади деякі предмети зникли.

У 1920 р. дружина Т. Легоцького раптово померла, а діти виїхали в Угорщину. Перед тим, як покинути Мукачево, вони продали археологічну збірку батька братиславському купцю Лазареві Зінгеру, який мав намір вивезти її з Підкарпатської Русі. Тому інтелігенція краю, чимало представників якої були і членами “Просвіти”, вболівала за долю колекції. Активну позицію в цьому питанні зайняла й Музейно-бібліотечна комісія “Просвіти”. Вона підготувала кілька меморандумів до владних установ і була змушена судитися з Л. Зінгером. У результаті, суд ухвалив відмовити Л. Зінгеру у придбанні колекції Т. Легоцького і залишити її в Мукачеві¹⁷. Одночасно “Просвіта” акцентувала увагу місцевого та столичного урядів припинити руйнування старих дерев’яних церков у випадках забудови новими і запровадити їх консервацію¹⁸.

На своєму 28-ому засіданні, яке відбулося 2 жовтня 1922 р., Головний відділ товариства у складі д-ра Юлія Брацайка, о. Августина Волошина, о. д-ра Василя Гаджеги, о. Віктора Желтвая, д-ра Михайла Брацайка, інж. Миколи Творидла та д-ра Івана Панькевича постановив прийняти до складу “Просвіти” 9 нових членів, серед яких – і д-ра Володимира Залозецького з Ужгорода. Про це свідчить протокол засідання Головного відділу товариства за підписом його голови Ю. Брацайка та секретаря І. Панькевича. У цьому ж протоколі йшлося й про те, аби просити В. Залозецького поїхати до Будапешта й організувати передачу до посольства Чехословацької республіки (воно розташовувалося тоді в столиці Угорщини) бібліотеки відомого вченого Гіадора Стрипського, щоб уже звідти її можна було доправити до Ужгорода¹⁹.

Слід відзначити, що Гіадор Стрипський (1875–1946) народився в с. Шелестово (нині – у складі смт. Кольчино Мукачівського р-ну Закарпатської області України) в родині греко-католицького священика. Навчався в Ужгородській королівській католицькій гімназії, Будапештському університеті ім. Петера Пазманя та Коложварському (нині – м. Клуж-Напока, Румунія) університеті ім. Франца Йосифа. У Коложварському університеті, зокрема, він слухав лекції з археології, етнографії та мовознав-

¹⁷ В. РАЗГУЛОВ, *Музей Легоцького* (Ужгород, 1997): 10–11; І. СТЯПКО, *Товариство “Просвіта” в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1920–1939)* (Ужгород, 2012): 219.

¹⁸ ДАЗО, ф. 28, оп. 3, спр. 94, арк. 10.

¹⁹ ‘XXVIII засіданє Головного віддѣлу товариства “Просвѣта” дня 2 октобра [1922]’, *Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді*, річник V–VII (XIX–XXI) (Ужгород, 2003): 198.

ства. Під час зимового семестру 1898 р. Г. Стрипський навчався у Львівському університеті, де, серед інших, відвідував лекції Михайла Грушевського з історії та Філарета Колесси – з літератури. У Львові Г. Стрипський познайомився з багатьма представниками тогочасної галицької української інтелігенції, зокрема з Іваном Франком, Володимиром Гнатюком, Остапом Роздольським, Іваном Верхратським.

У 1908 р. Г. Стрипський здобув ступінь доктора історії та філології, деякий час працював викладачем Коложварського університету. Упродовж 1910–1918 років був співробітником етнографічного відділу Угорського національного музею. З кінця 1915 р. й протягом наступного року редагував журнал "Україна" (Ukránia). Брав активну участь у революційних подіях 1918 р. в Угорщині. У 1922 р., через активну позицію під час пролетарської революції, Г. Стрипського у 47 літ було дочасно пенсіоновано. Аби якось вижити з мізерної пенсії, він займався офіційною перекладацькою діяльністю²⁰.

У 1910 р. Г. Стрипський проводив збиральницьку роботу в гірській місцевості Ужанського й Марамороського комітатів (нині – більша частина цієї території є складовою Закарпатської області України)²¹. Він намагався створити в Мараморош Сиготі (нині – Сігету Мармацей у Румунії) музей, але його старання не увінчалися успіхом. Тому після переїзду до Будапешта вчений передав зібраний ним матеріал в Угорський національний музей. Влітку 1921 р., мабуть, через матеріальну скруту, Г. Стрипський вирішив продати товариству "Просвіта" в Ужгороді свою багату бібліотеку. Спочатку він запросив за неї 20 тисяч Кч. Та врешті-решт знизив ціну до 10 тисяч Кч. На думку історика Івана Стряпка, вчений поступився, зважаючи на непросте фінансове становище "Просвіти", а можливо, й з огляду на те, що був добре знайомий з її очільниками і навіть входив до складу комітету щодо заснування товариства²². Так чи інакше, але до справи з придбанням бібліотеки Г. Стрипського належало долучитися й В. Залозецькому.

Отже, з моменту вступу В. Залозецького в "Просвіту" йому довелося вирішувати завдання, які перебували в компетенції музейно-бібліотечної комісії товариства. Щоправда, офіційно членом музейно-бібліотечної комісії "Просвіти" В. Залозецького було обрано трохи згодом – 9 листопада

²⁰ І. УДВАРИ, 'Етнографічна діяльність Гіадора Стрипського' [в:] *Народна творчість та етнографія*, (2006) Спецвипуск 4 (*Magyar néprajz – Угорська етнографія*), с. 99–103.

²¹ *Ibid.*, с. 100.

²² 'IV засідання дня 13 юлія 1921 год. 5. по пол. в салѣ "Руського Клубу"', *Науковий збірник товариства "Просвіта" в Ужгороді*, річник V–VII (XIX–XXI) (Ужгород, 2003): 142–143; П[АНЬКЕВИЧ], 'Наш національний музей' *Подкарпатська Русь: часопис посвячений познанню родного края*, рочник V, число 4 (Ужгород, апрѣль 1928): 79; І. СТЯПКО, *Op. cit.*, с. 220, 231.

1922 року²³. Восени 1923 р. Головний відділ на пропозицію І. Панькевича вирішив зарахувати В. Залозецького на 2 місяці (листопад–грудень) на роботу в музей товариства “Просвіта” з місячною оплатою 1200 Кч. Крім праці над упорядкуванням музейного зібрання, йому доручалося довести до кінця справу з бібліотекою Г. Стрипського, яку в 1923 р. було доправлено з посольства Чехословацької республіки в Будапешті до Братислави²⁴. До речі, простежити за ходом транспортування книжок з бібліотеки Г. Стрипського до Братислави мав Іван Панькевич²⁵. Коли ж усю бібліотеку, нарешті, було переправлено до Братислави, то Головний відділ “Просвіти” уповноважив В. Залозецького поїхати туди й залагодити у Шкільному Відділі всі формальності щодо цієї справи²⁶. Відтак на своєму засіданні 3 листопада 1923 р. Головний відділ товариства взяв до відома інформацію про те, що бібліотека Г. Стрипського вже в Ужгороді й доручив В. Залозецькому замовити стелажі для книг²⁷.

За результатами своєї роботи в музейно-бібліотечній комісії товариства “Просвіта” В. Залозецький оприлюднив кілька розвідок. Так, 9 березня 1923 року він підготував статтю “Національний Музей в Ужгороді”, яку майже відразу ж було опубліковано в газеті “Русинь”²⁸. Тут В. Залозецький вказав, передусім, на основну причину відсутності на Підкарпатській Русі національного місцевого музею – небажання угорської влади створювати таку установу. Вчений слушно зауважив, що угорські посадовці не мали наміру сприяти в організації музею, адже добре усвідомлювали, що поява такого культурного центру сприятиме пробудженню національної

²³ ‘II засіданне Головного видѣлу товариства “Просвѣта” дня 9.XI.1922’, *Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді*, річник V–VII (XIX–XXI) (Ужгород, 2003): 206.

²⁴ ‘XLII засіданне Головного видѣлу “Просвѣты” дня 11.X.1923’, *Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді*, річник V–VII (XIX–XXI) (Ужгород, 2003): 302; ‘XXLIII засіданне Головного видѣлу товариства “Просвѣта” 18.X.1923’, *Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді*, річник V–VII (XIX–XXI) (Ужгород, 2003): 304.

²⁵ ‘XXII засіданне Головного видѣлу товариства “Просвѣта” 3.V.1923’, *Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді*, річник V–VII (XIX–XXI) (Ужгород, 2003): 258; ‘XXVI засіданне Головного видѣлу товариства “Просвѣта” 2.VI.1923’, *Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді*, річник V–VII (XIX–XXI) (Ужгород, 2003): 267.

²⁶ ‘XXLIII засіданне Головного видѣлу товариства “Просвѣта” 18.X.1923’, *Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді*, річник V–VII (XIX–XXI) (Ужгород, 2003): 304.

²⁷ ‘XLV засіданне Головного видѣлу товариства “Просвѣта” дня 3.XI.1923’, *Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді*, річник V–VII (XIX–XXI) (Ужгород, 2003): 308.

²⁸ В. ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ, ‘Національний Музей в Ужгороді’ *Русинь: щоденна газета*, роч. I, чис. 24 (Ужгород, 14(1/III) марта 1923): 1–2.

свідомості місцевого населення. Тому майже всі мистецькі витвори вивозилися до Будапешта. Тож той, хто прагне ознайомитися з національним мистецтвом Підкарпатської Русі, зможе це зробити в етнографічному музеї в Будапешті, де побачить і різноманітні витвори мистецтва, і вироби домашнього промислу, і зразки церковного начиння (іконостасів, ікон), вишивки, одягу й под. Все це потрапило до Будапешта з Підкарпатської Русі.

Як наголошує В. Залозецький, в іноземця, який відвідує цей край і бажає познайомитися з його культурою та минувиною, складається враження, що тут взагалі немає історичних пам'яток. Але ж це не так, адже Підкарпатська Русь не така вже й бідна, а може навіть багатша та більш цікава за інші регіони на витвори мистецтва. Більш цікава тому, що внаслідок віддаленості від центрів цивілізації тут збереглося своєрідне мистецтво зі всіма національними руськими рисами ("руськими чертами", як ідеться в оригіналі публікації – *І. Л.*) із сильними домішками архаїзмів. До прикладу, якщо в інших регіонах, зокрема в Галичині, продовжує вчений, візантійсько-руський стиль уже в XVII ст. поступово витісняється бароковим, то на Підкарпатській Русі він зберігався до кінця XVIII ст. і навіть довше. Унікальним є також народний стиль, про що свідчить орнамент на сорочках, рушниках, скатертinah, вироби домашнього промислу на Гуцульщині. Тож Національний музей в Ужгороді, вважає В. Залозецький, повинен репрезентувати всю територію Підкарпатської Русі й реалізовувати ті ж завдання, які стоять перед Східнославацьким музеєм у Кошицях чи Національним музеєм у Львові. Перший зберігає артефакти з території всієї Східної Словаччини, а другий – репрезентує мистецтво всієї Галичини.

У цьому контексті В. Залозецький звертає також увагу на Landesmuseum у Відні, який є культурно-освітньою установою Нижньої Австрії, та музей у місті Інсбрук, що має важливе значення для Тироля. На думку науковця, такого типу музей повинен охоплювати всі галузі мистецтва, а не зосереджуватися на окремих із них. Тому національний музей в Ужгороді повинен мати такі відділи: 1) загальномистецький, 2) археологічний, 3) відділ церковного мистецтва, 4) етнографічний, 5) природничий, 6) відділ рукописів, 7) Національну галерею, яка містила б твори місцевих митців, 8) Музейну бібліотеку.

Разом з тим учений наголошує, що створення музею – це справа тривалого часу, а не двох років. Його організацією повинно займатися все суспільство, задля чого потрібно вести широку пропаганду серед різних верств населення щодо необхідності створення такого музею. Провідну роль у цьому процесі повинні відігравати вчителі та священники, позаяк вони безпосередньо контактують з народом та є причетними до предметів музейного значення. Усвідомлюючи важливість такої установи, вчителі та священники долучаються до створення музею шляхом збирання мистецьких витворів у селах і містечках, у яких проживають.

Відтак В. Залозецький акцентує на тому, що зародок національного музею вже існує при товаристві “Просвіта” в Ужгороді. Він пише, що просвітянам вдалося зібрати хоча й невелику, але вартісну колекцію. У її складі, зокрема, – старовинні рукописи, серед яких найбільшу цінність становить Молитвослов кінця XIV – початку XV ст. та кілька Євангелій XVII–XVIII ст. Останні цікаві тим, що в окремих закладках збереглися зразки давнього місцевого орнаменту з візантійським впливом. З витворів художнього мистецтва заслуговують на увагу, передусім, ікони русько-візантійського письма XVII ст., різьблений бароковий іконостас кінця XVIII ст., деякі інші предмети церковного начиння, зразки вишивки й под.

Продовженням теми про основні досягнення та труднощі на ниві збереження культурної спадщини Підкарпатської Русі стала стаття В. Залозецького “Музей і бібліотека тов. «Просвіта» в Ужгороді” в українському тижневику “Літопис політики, письменства і мистецтва”, що виходив у Берліні під редакцією С. Томашівського²⁹. Вчений наголошує, що при товаристві “Просвіта” створено музей, який має на меті охороняти та популяризувати основні надбання матеріальної і духовної культури краю. Він повинен стати основою для “Національного Музею” Підкарпатської Русі. Відтак В. Залозецький вказує на перепони в організації музею, найбільшою з яких вважає нестачу відповідного приміщення, поки нарешті наприкінці 1923 р. його експонати не розмістилися у двох кімнатах новопрیدбаного дому “Просвіти”. Але навіть цієї площі не вистачає для того, аби розмістити всю колекцію.

Заслугове на увагу інформація В. Залозецького про те, що до придбання товариством власної будівлі просвітянський музей мандрував з місця на місце, поки 1923-го року не опинився в церкві Чину св. Василя Великого (оо. Василіан) в Ужгороді. Ченці віддали храм до диспозиції музею, тож на перший погляд здавалося, що це не такий уже й поганий задум, адже колекція гармоніювала з місцем розташування. До того ж, як прозраджує стиль церкви оо. Василіан, її було споруджено у XVIII ст., що також мало неабияке значення. Однак храм знаходився в досить занедбаному стані, а тому не був ідеальним місцем для музею³⁰.

Слід відзначити, що йдеться про православну церкву, яку було зведено в Ужгороді у 1786–1787 роках старанням (і на кошти) грецької громади. Проте на початку XX ст. грецька церковна громада у зв’язку з відсутністю прихожан припинила свою діяльність, і храм та земельний наділ, на якому він розташований, придбала Мукачівська греко-католицька єпархія. Щоправда, 1906 р. у цій частині старого Ужгорода сталася велика пожежа,

²⁹ В. ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ, ‘Музей і бібліотека тов. “Просвіта” в Ужгороді’ *Літопис політики, письменства і мистецтва*, книжка 1, зшиток 5 (Субота, 2-го лютого 1924): 72–73.

³⁰ *Ibid.*, с. 72.

яка знищила вежу вже колишнього православного храму. Він став занепадати й деякий час використовувався як складське приміщення. Відтак у 1911–1912 роках на прилеглий до церкви території було зведено монастир оо. Василіан. Проте саму церкву ченці стали відбудовувати лише в 1923 р. Якраз до початку відновлювальних робіт тут деякий час і зберігалася музейна колекція товариства “Просвіта”, тому В. Залозецький наголошує, що ця споруда не була ідеальним місцем для музею. У 1924 р. церкву було освячено на честь св. Василя Великого і вона стала діючою. Нині ж будівля монастиря оо. Василіан і залишки цієї церкви знаходяться у розпорядженні фізичного факультету Ужгородського національного університету³¹.

З публікації В. Залозецького також довідуємося, що музей складається з 11 відділів: 1) відділу ікон, 2) відділу різьби; 3) церковних риз, 4) церковного посуду, 5) етнографічного, 6) праісторичного, 7) нумізматичного, 8) відділу модерних картин, 9) відділу старих картин, штихів, гравюр, мідеритів, дереворитів, 10) природописного, 11) фотографій. Найкраще репрезентовано, як відзначає В. Залозецький, два відділи – етнографічний та церковних предметів³².

З другої частини статті довідуємося, що бібліотека “Просвіти” містить близько 8 тисяч томів. Її фонди суттєво поповнилися завдяки придбанню бібліотеки Г. Стрипського. На момент підготовки В. Залозецьким згаданої публікації просвітянська бібліотека складалася з таких відділів: 1) белетристичного, 2) історичного, 3) літератури, що стосується території Підкарпатської Русі на руській (ідеться, мабуть, про книги, написані місцевою говіркою чи українською мовами – *І. Л.*), великоруській (тобто, російській – *І. Л.*) та угорській мовах, 4) природописного, 5) відділу церковної літератури, 6) етнографічного, 7) відділу часописів і газет. Найбільшу цінність, на думку В. Залозецького, становить історичний відділ та відділ літератури про Підкарпатську Русь. Щоправда, підсумовує вчений, попри наявність окремого приміщення просвітянська бібліотека перебуває в стадії упорядкування, тож нею ще не можна повноцінно користуватися³³.

Окрему публікацію В. Залозецький присвятив висвітленню процесу організації архіву товариства “Просвіта”. Він складався з чотирьох відділів: 1) рукописів, 2) стародруків, 3) грамот, 4) видань з території Підкарпатської Русі. Найбагатшим з-поміж них є рукописний відділ. Упродовж 1921–1923 років, наголошує вчений, товариству вдалося зібрати досить об’ємну колекцію рукописів. За своєю науковою цінністю вона поступається лише аналогічному зібранню, яким володіє монастир оо. Василіан у

³¹ Й. КОБАЛЬ, *Ужгород відомий та невідомий*, вид. 2-ге, виправлене (Л., 2008): 84–87; Т. ЛІТЕРАТІ, *Ужгород. Невигадані історії. Історико-краєзнавчі нариси* (Ужгород, 2017): 101–106.

³² В. ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ, ‘Музей і бібліотека тов. “Просвіта” в Ужгороді’, с. 72.

³³ *Ibid.*, с. 73.

Мукачеві. Найдавніші рукописи датуються XVI ст. Відтак учений наводить назви рукописів як церковного, так і світського характеру, що були створені у XVII–XVIII ст. Щодо стародруків, то В. Залозецький, акцентує увагу на таких книгах, як “Літургікон” (1604 р.) Гедеона Балабана, “Ключ розуміння” Йоаникія Галятовського, надрукований у типографії Михайла Сльозки у Львові, та “Анеологіон” 1619 р., виданий головним друкарем Києво-Печерської лаври Памвою Бериндою. Він відзначає, що всі стародруки, які виявлено на Підкарпатській Русі, походять зі східної Галичини (переважно зі Львова), їх надруковано в типографії Почаївської або ж Києво-Печерської лаври³⁴.

Цикл матеріалів про стан музейної справи в краї завершує стаття В. Залозецького “Музеї та охорона пам’яток старини на Підкарпатській Україні”, підготовлена для “Літературно-наукового вістника”, що виходив у Львові завдяки зусиллям Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ)³⁵. Доцільно відзначити, що в своїй науковій студії В. Залозецький послуговується тогочасною офіційною назвою краю – Підкарпатська Русь. Однак редакція часопису всюди вживає назву “Підкарпатська Україна”, про що інформує читачів у примітці.

На початку цієї публікації довідуємося також і про те, що відділ культури Шкільного реферату (управління) Підкарпатської Русі доручив В. Залозецькому об’їхати територію краю для збору матеріалів, фотографування та опису всіх давніх пам’яток, передусім церков, костелів та замків³⁶. До речі, лідери товариства “Просвіта” в Ужгороді поклали на подорож В. Залозецького неабиякі надії. Про це, зокрема, довідуємося з листа І. Панькевича до відомого українського вченого, етнографа і фольклориста, громадсько-культурного діяча і незмінного секретаря НТШ Володимира Гнатюка від 14 квітня 1922 р.: “*Тепер на літо спроваджує шк[ільний] реферат д-ра Залозецького на два місяці для зібрання всіх пам’яток архітектури і штуки (мистецтва – І. Л.), які на нашій території знаходяться. Принаймні в тім вигляді буде щось зібране*”³⁷.

Власне музеям В. Залозецький присвятив лише незначну частину цієї публікації. Учений наголосив, що товариство “Просвіта” зробило тільки перші кроки на шляху до створення повноцінного музею. До того ж, В. Залозецький відзначив, що під час подорожі він закупив нові предмети, які

³⁴ В. ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ, ‘Архив тов. “Просвіта” в Ужгороді’, *Літопис політики, письменства і мистецтва*, книжка 1, зшиток 6 (Субота, 9-го лютого 1924): 87.

³⁵ В. ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ, ‘Музеї та охорона памяток старини на Підкарпатській Україні’, *Літературно-науковий вістник*, книжка IV, річник XXII, т. LXXIX (Л., 1923): 331–337.

³⁶ *Ibid.*, с. 331.

³⁷ ‘Листи Івана Панькевича до Володимира Гнатюка (1910–1926)’, *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*, том 4, книга перша (Братіслава-Пряшів 1969): 72.

поповнили просвітнянський музей. Саме останній повинен стати центральним музеєм усього краю, подібно до Національного музею у Львові. Далі В. Залозецький стисло висвітлив ситуацію навколо археологічної колекції Т. Легоцького. Він справедливо зауважив, що якби не енергійні заходи товариства "Просвіта", то ці унікальні предмети з історії краю опинилися б за межами його території. Тільки нумізматичну частину археологічної збірки Т. Легоцького було вивезено до Братислави, але внаслідок активних дій "Просвіти" її було затримано в тамтешньому суді. Решту предметів перенесено до Мукачівського замку. Щоправда, там немає належних умов для їх зберігання³⁸. Та В. Залозецький сподівається, *"що в найкоротшім часі се усунеться і буде найдене ліпше приміщеннс, – коли ж ні, то в недовзі ся найцінніша археологічна збірка наших західноукраїнських земель, яка науково майже не використана, готова марно знищитися"*³⁹.

Основну ж увагу у цій публікації В. Залозецький приділив розгляду питання про давні пам'ятки краю. Як відомо, проблемами їх охорони і збереження активно переймалося й товариство "Просвіта" в Ужгороді. За результатами поїздки вчений робить висновок про те, що, порівняно з музейними предметами, ситуація з інвентаризацією пам'яток старовини на Підкарпатській Русі перебуває у значно кращому становищі. На думку В. Залозецького, ці пам'ятки мають першорядне значення для історії українського мистецтва з огляду на кілька причин.

По-перше, Підкарпатська Русь одна з найбільш *"законсервованих"* територій, що найсильніше відобразилося в мистецтві. В результаті, в тутешньому мистецтві можна виявити *"прастарі риси, які в інших місцях затрапилися"*. По-друге, воно творить нерозривне ціле і є відмінним і цілковито ізольованим від мистецтва Угорщини ("Мадярщини"). А це дуже важливо, позаяк свідчить про давню *"культурно-мистецьку традицію українських земель"* навіть в умовах тривалого чужоземного панування. По-третє, однією з найбільш помітних рис місцевого стилю є незрівнянна різноманітність та різноманітність. Якщо *"в полудневій Україні панує без виїмку один і той самий стиль з дуже слабкими відмінами"*, то *"на Підкарпаттю немає повіта, де стиль церкви, стиль ікони не переходив би найосновніших змін"*. По-четверте, в археологічному плані територія Підкарпатської Русі є надзвичайно важливою, адже вона єднає полудневу Європу зі східною Галичиною. До того ж, тут наявні унікальні археологічні знахідки мідної та бронзової (гальштацької та латенської) доби. По-п'яте, для східної Галичини першорядне значення має мистецтво Підкарпатської Русі. З одного боку, воно доповнює прогалини, які наявні в мистецтві Галичини, а з іншого – свідчить про тісний культурний зв'язок між обома

³⁸ В. ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ, 'Музеї та охорона пам'яток старини на Підкарпатській Україні', с. 331.

³⁹ *Ibid.*, с. 332.

територіями. По-шосте, заслуговує на увагу іконопис Підкарпатської Русі, який, порівняно з Галичиною, краще зберігся і є важливим чинником при дослідженні цього виду мистецтва на теренах полуднево-західних земель⁴⁰.

Відтак В. Залозецький аналізує сакральну дерев'яну архітектуру Підкарпатської Русі. Він виділяє 5 типів дерев'яних церков, які відрізняються один від одного, і в цьому контексті виокремлює такі стилі: 1) гуцульський; 2) готичний; 3) бароковий; 4) трибанно-бойківський; 5) стиль Мукачівського округу; 6) стиль з околиць Севлюша (нині – місто Виноградів). На півночі краю, тобто на Верховині, поширений гуцульський, бароковий і трибанно-бойківський стиль. Тут переважають галицькі архітектурні елементи. Південь Підкарпатської Русі – це смуга угорсько-трансильванських впливів, які спричинилися до формування стилю в околицях Севлюша та готичного. Між цими двома групами знаходиться тип церков Мукачівського та Свалявського округів, який є надзвичайно цікавим сполученням двох головних мистецьких напрямів – північного (сфера т. зв. центрального зведення храму) й південного (сфера базилікальної будівлі). Порівнюючи цю характерну рису мистецтва Підкарпатської Русі з іншими територіями України (Східною Галичиною, Волинною та частково навіть із Лівобережною Україною), В. Залозецький робить висновок про те, що цей мистецький дуалізм є символом перехрещення двох великих комплексів впливів: східно-візантійського і західно-барокового⁴¹.

З-поміж усіх стилів, як слушно відзначає В. Залозецький, найбільш віддаленим у часі є готичний тип церков, поширений переважно в околиці міста Хуст. Дослідник наголошує, що церкви готичного стилю дуже давні, деякі походять ще з XVI ст. Внаслідок мистецько-культурного консерватизму гірських околиць Підкарпатської Русі готичний стиль зберігся до кінця XVIII ст. З історично-культурного боку це явище цікаве тим, що, поперше, немає території, де готичний стиль панував би без чужих впливів аж до кінця XVIII ст., а по-друге, крім Підкарпатської Русі, він взагалі не притаманний для дерев'яної архітектури⁴².

Стаття В. Залозецького має на меті ознайомити читачів “Літературно-наукового вісника” з матеріальною і духовною культурою Підкарпатської Русі, з'ясувати спільні й відмінні риси в мистецтві та сакральній дерев'яній архітектурі краю у порівнянні з Галичиною. Вчений тут, як правило, акцентує на необхідності збереження унікальних пам'яток старовини Підкарпатської Русі. Однак конкретні заходи задля цього він пропонує вживати в окремій науковій студії, опублікованій у “Науковому збір-

⁴⁰ В. Залозецький, ‘Музеї та охорона пам'яток старини на Підкарпатській Україні’, с. 333–334.

⁴¹ *Ibid.*, с. 334–335.

⁴² *Ibid.*, с. 336.

нику" товариства "Просвіта"⁴³. Тут В. Залозецький звертає увагу на поступову руйнацію пам'яток дерев'яної архітектури краю, зокрема церков XVII–XIX ст. Така ситуація, на його думку, зумовлена небажанням угорських урядовців оберігати дерев'яні храми, а також низьким культурним і освітнім рівнем місцевого населення, яке не усвідомлює їхньої цінності й руйнує ці старовинні сакральні будівлі.

Крім того, в "Науковому збірнику" товариства "Просвіта" В. Залозецький оприлюднив ще дві публікації, присвячені романським та готичним будівлям краю⁴⁴ й ротонді в с. Горяни, що біля Ужгорода⁴⁵. Вони досить ґрунтовні і, разом з іншими публікаціями, які В. Залозецький надрукував у газеті "Русинь", можуть служити предметом для подальшого вивчення спадщини науковця.

Отже, наприкінці 1922 р. В. Залозецький став членом товариства "Просвіта" в Ужгороді й невдовзі увійшов до складу його Музейно-бібліотечної комісії. Він брав дієву участь у створенні та поповненні фондів музею, архіву й бібліотеки "Просвіти". Ба більше, вчений не тільки долучився до цього процесу, але й активно пропагував здобутки ужгородської "Просвіти" в Галичині та в середовищі українського екзилу Німеччини. Він також знайомив українську громаду за Карпатами з особливостями розвитку церковної архітектури й мистецтва Підкарпатської Русі. У своїх публікаціях В. Залозецький акцентував на тісних історичних, культурних зв'язках між Закарпаттям і Галичиною та рештою українських земель.

---

⁴³ В. ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ, 'Задачі консерваторської праці для охорони пам'яток мистецтва на Подкарпатській Русі', *Науковий збірник товариства "Просвіта" в Ужгороді за рік 1922*, річник I (Ужгород 1922): 112–123.

⁴⁴ В. ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ, 'Романські й готичні будови на території Подкарпатської Русі', *Науковий збірник товариства "Просвіта" в Ужгороді за рік 1923*, річник II (Ужгород 1923): 65–83.

⁴⁵ В. ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ, 'Горяньська замкова каплиця', *Науковий збірник товариства "Просвіта" в Ужгороді за рік 1924*, річник III (Ужгород 1924): 136–154.

ЗМІСТ

<i>Дмитро Гордієнко.</i> Українська візантиністика чи візантиністика в Україні: історія та перспективи	3
<i>Надія Нікітенко.</i> Княгиня Анна Порфирородна та її діти: повернення в історію	19
<i>Олена Сирцова.</i> Етноісторична концепція “Повісті минулих літ” і свідчення Константина Багрянородного в трактаті “Про управління імперією”	43
<i>Павло Гайденко.</i> Лист Йоанна Продрома: візантійський снобізм чи відчай інтелектуала? (кілька зауважень про руські реалії другої половини XI ст.)	50
<i>Сергій Багро.</i> Відновлення Софії Київської єпископом Методієм: суперечності у свідченнях джерел	64

З історії візантиністики

<i>Ігор Ліхтей.</i> Діяльність українського візантиніста Володимира Сас-Залозецького в музейно-бібліотечній комісії товариства “Просвіта” в Ужгороді (1922–1924)	80
--	----

Пам’ятки історичної думки

<i>Дмитро Айналов.</i> Фрагмент Молитовника VI ст. з колекції В. М. Ханенко / Пер. з франц. <i>З. Борисюк</i>	93
<i>Юліан Кулаковський.</i> До питання про походження темового устрою Візантійської імперії / Пер. з рос. <i>Д. Гордієнка</i>	103
<i>Микола Лавровський.</i> Замітка про значення терміна “γύρα” у Константина Порфирогенета / Пер. з рос. <i>Д. Гордієнка</i>	113
<i>Олександр Лотоцький.</i> Друг нашого народу (Пам’яті академіка О. О. Шахматова) / Публ., ред. <i>Д. Гордієнка</i>	121
<i>Олексій Шахматов.</i> До питання про північні перекази за княгиню Ольгу / Публ., ред. <i>Д. Гордієнка</i>	127

Публікації джерел

<i>Вячеслав Корнієнко. Вчитель та учень: листування візантиністів Федора Шміта та Дмитра Гордєєва (1924–1927 рр.)</i>	134
Археологічний літопис Софії Київської: 1945–1961 рр. (за матеріалами фондової колекції Національного заповідника “Софія Київська”) / Публікація <i>В. Корнієнка, С. Багра, В. Гайдука, О. Ганишина, О. Ковальської, І. Купрісць, Т. Полонської, С. Трофимчука</i>	193

Рецензії

<i>Дмитро Гордієнко. [Рец. на:] ОЛЕКСАНДР КАЩУК, Монотелітство у Візантії VII століття. Доктрина, політика та ідеологія влади (Л., МОН України, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2019), 344 с.</i>	474
<i>Марина Домановська. [Рец. на:] ОЛЕКСАНДР КОСТЮЧОК, Федір Шміт і Софія Київська (К., 2018), 303 с.</i>	484
Іменний покажчик	490
Contents	496